

Любич О.А.

Академія Державної пенітенціарної служби

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються особливості трансформації зображення України у імперській літературі ХІХ ст. (відродження козацької тематики, перетворення польських реалій у стійкий елемент місцевого колориту, актуалізація питання «іношого» українського простору тощо), що були результатом включення Правобережної України до складу Російської імперії під час розділів Речі Посполитої 1792 і 1795 рр. та наслідків історико-політичного і соціо-культурного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що проведено комплексне дослідження історичних та наукових праць другої половини ХVІІІ–ХІХ ст., які були присвячені зображенню українських земель. Проаналізовано причини змін, які відбулись в середовищі української шляхти. У результаті з'ясовано загальні риси й особливості формування зображення України в імперській літературі кінця ХVІІІ–ХІХ ст., визначено закономірності політики російського уряду щодо станів українського суспільства, у залежності від внутрішньої ситуації в Російській імперії та впровадження змін соціально-правового становища українських козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що впровадження ідеї, що Україна – це невіддільна частина великої Росії, було частиною урядової політики російського уряду. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових розробках, які пов'язані з історією станів українського суспільства та ідентифікації України, як незалежної держави, в узагальнюючих працях і при складанні загальних курсів із історії України, історії української культури та підготовці спецкурсів за даною проблематикою.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, імперська література, українська література, «польське питання», зображення України, націоналізм, регіоналізм, етнографізм.

Постановка проблеми. Останнім часом перед народом України постали виклики пов'язані з політичною та культурною самоідентифікацією та гібридними методами і засобами ведення війни. У наш час актуальним стає протидія ворожій пропаганді, вивчення її основ та історії. Імперська література завжди розвивалась під суворим наглядом цензури і будь-які її сюжетні лінії були чітко регламентовані та спрямовані на досягнення головної мети – виправдати дії Росії. Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення тієї ролі, яку відігравали імперські літератори і науковці в історії становлення зображення України, як невід'ємної частини Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цієї тематики деякою мірою торкалися у своїх працях українські та закордонні дослідники Г. Грибович, Г. Гундорова, М. Ліповецький, І. Демуз, А. Капелер та О. Еткінд, які з допомогою аналізу літературних творів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. розкривали процес внутрішньої колонізації в

Російській імперії та спробу уряду перетворити українців з окремої нації на селянський стан населення.

Предметом дослідження є імперські літературні твори кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний узагальнюючий аналіз маловідомих імперських літературних творів, що виправдовували дії Росії на українських землях. У відповідності з поставленою метою стаття зорієнтована на вирішення таких основних завдань: визначити імперських літераторів, які працювали над формуванням зображення України в умовах Російської імперії; дослідити роль української та польської шляхти у формуванні зображення України; розкрити роль і місце наддніпрянських козаків у русі асиміляторів та традиціоналістів; з'ясувати шляхи, завдяки яким російський уряд знищував, навіть, згадку про Україну, як незалежну козацьку державу в ХVІІІ ст.; визначити особливості формування ідеологічної основи та літературної традиції українських козаків та шляхти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з приєднанням Правобережної України (1792–1795 рр.) до Російської імперії, Лівобережна Україна втратила своє прикордонне значення. Російський уряд почав використовувати українські центральні землі у якості культурно-політичного посередника, буферної зони у відносинах імперії з населенням, яке не підтримувало політику русифікації. Так, закрите «українське питання» поєднавшись з «польським питанням» викликало до життя цілий ряд нових проблем. Перш за все, це була проблема польської спадщини в історії, соціально-політичної організації, культурі. Імперська та польська літератури вступили у боротьбу за Україну. Сутність її була зазначена вже під час розділів Речі Посполитої, де Катерина II виступала у ролі захисниці православної населення і апелювала до єдності українських і російських земель з часів Давнього Києва: «<...> ни одной пяди земли «древней», настоящей Польши не взяла и не хотела приобретать <...>. России <...> населенные поляками земли не нужны» [1, с. 19–20]. Акт анексії сприймався у цьому контексті як відновлення історичної справедливості й, більше того, як помста за польську інтервенцію на початку XVII ст. Ці мотиви були розвинуті у одах присвячених розгрому повстання Т. Костюшко і захопленню Варшави російськими військами під командуванням О.В. Суворова («На взятие Варшавы» Г.Р. Державіна, «Ода на покорение Польши» О.С. Шишкова тощо).

На протигагу прибічникам Російської імперії, у польському літературному середовищі почала панувати ідея, що ґрунтувалась на національній тотожності «кресов» (етнічних провінцій) і Коронної Польщі. Після «розділів» Речі Посполитої ця думка перетворилась у розгалужену міфологію, що стала основою польського українофільства, із зображенням єдності культур. Як констатував О.І. Міллер, «українофільство в этом случае выступало как любовь к краю, являющемуся частью Речи Посполитой, а украинская специфика трактовалась либо просто как региональная, либо как этническая, но не исключаящая Украину из польского мира» [2]. Одним із ранніх прикладів подібної міфології виступали багатомовні «Фрагменты исторические и географические о Скифии, Сарматии и славянах» (1795) Я. Потоцького [3], де, наприклад, обґрунтовувалось загальне скіфсько-сарматське походження українців і поляків та їх відмінність від росіян, і стаття «О названии Украина и зарождении казачества» (1801) Т. Чацького [4], у якій спільний етно-

генез пов'язувався з плем'ям укрів, яке у VII ст. переселилось із району р. Волги.

Подібні погляди швидко знайшли прибічників серед української шляхти кінця XVIII – початку XIX ст. (Г. Олизара [5, с. 1–41], М.С. Чайковського [6, с. 161–184; № 12, с. 149–187; Т. 85, № 1, с. 163–176], П.Д. Селецького [7] та інших), що яскраво зображено Н.Н. Яковенко: «Безсумнівною престижністю користувався «ставропольський» тип шляхтича – втілення чеснот справжнього сармата – хороброго воїна, вірного сина вітчизни, безхитрисного адепта золотих вольностей, якого з рештою шляхти єднають ідеали рівності й братерства крові» [8, с. 319]. До речі, прихильне ставлення до всього польського, не заважало багатьом українським шляхтичам, у тому числі й магнатам, сповідувати козацький дух і вольності, показовим зразком може бути згадка М.І. Чайковського про свого діда Михайла Глембоцького: «Он относился к казакам как грозный шляхтич, к ляхам – как гордый казак; к русским и немцам – как непримиримый поляк» [6, с. 162]. Подібна багатовекторна ідентичність визначила у цілому лояльне ставлення польсько-української еліти до Російської імперії. Наприклад, С.Щ. Потоцький, неофіційний голова Торговицької конфедерації та один з ідеологів польського розділу, писав у кінці 1790-х рр.: «Не стану больше говорить о прежней Польше и поляках. Исчезло и это имя, как исчезло столько других в истории, я уже чувствую себя навсегда русским» [9, с. 76–77].

Несподіване рішення Російської геральдмейстерської контори не визнавати українські чини загальмувало інтеграцію української шляхти у російське суспільство [10, арк. 150]. Багато українських шляхетських та козацьких старшинських родин опинились на межі катастрофа. Парадокс полягає у тому, що ставлячи під сумнів законність українських рангів, імперський уряд тим самим не дав українській шляхті та козацькій старшині забути про своє автономне минуле. У середовищі української еліти сформувалось два напрями – асиміляторський і традиційний.

Асимілятори дійшли висновку, що дотримання автономістських традицій вже не є актуальним, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею Російської імперії в цілому. Серед виразників цих поглядів були: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трошинський, граф Віктор Кочубей, Григорій Милорадович і багато менш визначних осіб [11, с. 155]. Позицію

асиміляторів добре ілюструє князь Безбородько, який у 1774 р. став секретарем Катерини II [12, с. 65]. У своїх листах Безбородько виступає палким прихильником імперської системи [13, с. 282]. Отже, асимілятори охоче інтегрувалися в імперське суспільство.

Традиціоналісти, перш за все, прагнули зберегти національну судову систему [15, с. 34]. Іншою метою традиціоналістів була реставрація одного з найважливіших елементів Гетьманщини – козацького війська [11, с. 14]. Політичну орієнтацію та настрої традиціоналістів найкраще відбивають декілька, здебільшого анонімних, політичних трактатів, що потайки поширювалися серед української шляхти. Один з них – «Історія Гетьманщини» – був написаний Архипом Худборою, за словами декабриста А.Ф. фон дер Бріггена, «очень вольно и против нашего правительства», і до нашого часу не дійшов [11, с. 88]. Дві інші анонімні праці, що були широко відомі у XVIII ст., на початку нового століття були включені до найфундаментальнішого автономістського трактату – «Історії Русов» [16]. Наприкінці 1809 р. дискусія між різними групами української шляхти та козацької старшини фактично завершилася і було представлено спільну петицію. На рівні Ради міністрів Російської імперії цей документ було заблоковано. Тільки у 1835 р. питання українського козацтва було розглянуте імперською радою і впорядковане указом [17, с. 145]. Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян – просто прагнув, щоб вони вступали до привілейованого стану шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам [18, с. 164].

У 1834 р. у «Журнале министерства народного просвещения» було вперше надруковано статтю великого письменника М.В. Гоголя «Отрывок из истории Малороссии» [19]. Автор задумував «урибок», як перший розділ ґрунтовної наукової праці. Про що свідчить вступ до статті. Але, письменник до цього дослідження дуже швидко охолонув і вже 6 березня 1834 р. писав: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. ... И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи» [20]. В «урибку» письменник коротко викладає появу і роль в історії українських земель козацтва. М.В. Гоголь не претендує на новизну, він тільки переказує раніше відомі факти української історії з помітною романтизацією козацтва, малюючи

його «орденським лицарством», яке вело «споконвічну війну з невірними» [19, с. 17].

У наш час «Отрывок из истории Малороссии» М.В. Гоголя може бути цікавим як зразок традиційного для імперської історичної літератури і громадської думки розуміння України. Її землі письменник називає «Південною Росією», яку захопили разом з Києвом у XIII ст. монголи: «Южная Россия более всего пострадала от татар. Выжженные города и степи, обгорелые леса, древний, разрушенный Киев, безлюдье и пустыня – вот что представляла наша несчастная страна! Испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в Северную Россию. Еще прежде народонаселение начало заметно уменьшаться в этой стороне. Киев давно уже не был столицею; значительные владения были гораздо севернее» [19, с. 12]. Описуючи просування литовського князя Гедиміна на південь М.В. Гоголь називав Київ «сердцем Южной России»: «В Луцке однажды князь Лев сильно сопротивлялся, но не в силах был отстоять земель своих. Гедимин, назначив старост и начальников, шел далее на юг, к самому сердцу Южной России, к Киеву» [19, с. 11].

Створене у Литві малоросійське козацтво згідно поглядам письменника складалось з «коренных обитателей Южной России», які сповідували православну «грецьку» віру і розмовляли на мові близькій до «російської»: «VIII. Большая часть этого общества состояла однако ж из первобытных, коренных обитателей Южной России. Доказательство в языке, который, не смотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиогномию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая. Всякой имел полную волю приставать к этому обществу, но он должен был непременно принять греческую религию» [19, с. 4]. М.В. Гоголь одним із перших в імперській літературі почав використовувати термін «Україна» – як синонім «Південної Росії» та «Малоросії»: «VI. И вот Южная Россия, под могущественным покровительством литовских князей совершенно отделилась от Северной. Всякая связь между ими разорвалась; составились два государства, называвшиеся одиноким именем – Русью. Одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. ... Эта земля, получившая после название Украины ...» [19, с. 7].

Висновки. Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що проведено комп-

лексне дослідження імперської літератури кінця XVIII – початку XIX ст., яка формувало зображення України, як невід’ємної частини Російської імперії. Проаналізовано представницький комплекс джерел. У результаті, з’ясовано загальні риси й особливості формування зображення України на сторінках імперських літературних творів, визначено закономірності ідеологічної політики російського уряду щодо українського народу. Вперше виявлено, що у середовищі української шляхти та

козацької старшини на початку XIX ст. сформувались два ідеологічно-літературних напрями – асимілятори та традиціоналісти. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових розробках, які пов’язані з історією українського народу та зображення України, в узагальнюючих працях і при складанні загальних курсів із вітчизняної історії, історії культури та підготовці спецкурсів за даною проблематикою.

Список літератури:

1. Тарле Е.В. Екатерина Вторая и ее дипломатия. Ч. 1. Москва, 1945. 250 с.
2. Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина 19 века). Москва. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (дата звернення: 19.02.2013).
3. Potocki J. Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves. Paris, 1795. 320 p.
4. Czacki T. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków. Warszawa, 1843. 120 p.
5. Олизар Г. Мемуары графа Олизара / пер. с польск. А. Копылова. Русский вестник. 1893. № 8. 20 с.
6. Чайковский М.С. Записки / пер. с польск. А.О. Турцевич, В.В. Тимошук. *Русская старина*. 1895. Т. 84. № 11, 12.
7. Селецкий П.Д. Записки. Киев, 1884. 210 с.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. 420 с.
9. Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. 322 с.
10. Державний архів Чернігівської області. Спр. 84 (Об экономическом состоянии населения. 1838–1852 гг.). 154 арк. Ф.176. Чернігівської губернської будівельної комісії, Оп. 1.
11. Оглоблин О.П. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 550 с.
12. Любич О.А. Соціально-економічне становище дворян серед інших соціальних верств Чернігівщини в першій половині XIX століття. «Трансформація зв’язку «особистість – суспільство» на сучасному етапі розвитку України»: матеріали круглого столу. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. 2008. С. 60–76.
13. Клепацький П.Г. Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело: в 2-х т. Т. I. *Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського*. Київ, 1928. С. 280–285.
14. Ефименко А.Я. Малорусское дворянство и его судьба. *Вестник Европы*. 1891. № 8. С. 46–81.
15. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. *Киевская старина*. 1890. № 8. Август. С. 33–35.
16. История Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва: Синодская типография, 1846. 210 с.
17. Любич О.А. Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX століття. *Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. Серія: Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки*. 2008. № 1. С. 282–293.
18. Кабузан В.М. Народнонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Мысль, 1963. 110 с.
19. ЖМНП. 1834. Часть вторая, отдел II. Словесность и науки. С. 1–15. *Руниверс*. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7643>.
20. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: в 14 т. Т. 8. Комментарии. М.-Л., 1952. С. 755–756. *Фундаментальная электронная библиотека «РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР»*. URL: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.

Lyubych A.A. EVOLUTION OF THE IMAGE OF UKRAINE IN THE IMPERIAL LITERATURE OF THE FIRST QUARTER OF THE NINETEENTH CENTURY

During the partition of Poland in 1792 and 1795 the Left-Bank Ukraine, the former frontier of the Russian Empire, turned into the inner part. “The Ukrainian Issue” was united with “the Polish Issue” and gave rise to a number of new problems, which had a significant impact on the image of Little Russia. Two competing ideologies – the imperial and the Polish ones – engaged into a kind of a struggle for Ukraine. N.M. Karamzin

gave the canonical form to the “Polish” ideological complex (ancient unity, sectarian and ethnic community, reward for intervention), while Catherine the Great’s stand, reflected in numerous odes of that period (G.R. Derzhavin, N.A. Lvov, and others), had served as a prologue. The basis of the Polish-Lithuanian Commonwealth ideology was the idea of the same national nature of the Kresy and the Crown Poland. The system of education was the main instrument of polarization. The Polish image of 1800–1820s (V.T. Narezhny’s fiction). Memories of Little Russia were actual Ukrainian schools and grammar schools was reflected in the fiction and travels oized during the Napoleonic wars and the Russian-Turkish campaign of 1806–1812, when, after a long break, Ukrainian militia was called and Cossack troops were restored. Those events led to the rehabilitation of the Cossack heritage that had been displaced from the Little Russian discourse for such a long time. The odes of 1807–1814 were the poetic review for the Cossack theme revival and, as a consequence, for the anti-Polish historical reminiscences. Some of the odes were written in the Ukrainian language, although they were intended for the imperial audience (G.P. Danilevsky, P.F. Kalaidovich, etc.). In texts, which reflected the regionalist consciousness, the Cossacks appeared as a phenomenon of the general Russian-Ukrainian history, as the embodiment of the ethnic-religious relationship. Its affiliation to the Russian world again became the object of reflection, and that aimed people not only at identification of similarities, but also at the actualization of the implicit differences that resulted, in the imperial (including Little Russian) authors’ opinions, from the former influence of the Commonwealth. It is revealed in the evaluation of the Little Russian language, historiography and art literature. Such insistent returning to the features of the “otherness”, which were connected with the Polish influence, and the emphasis on Little Russia’s specialness created the culture medium for the development and strengthening of the local nationalist discourse growing in the polemics of 1830–1840s about the independence degree of the Ukrainian language, history and culture.

Key words: *Hetmanshchina, Russian Empire, Empire literature, Ukrainian literature, “Polish Issue”, image of Ukraine, nationalism, regionalism, ethnographic.*